

УДК 159.9.018.2:001

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.2.2>**Леся ЗАЛАНОВСЬКА**

аспірантка, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
вул. Львівська, 23, Київ, Україна, 04071
ORCID: 0000-0003-4459-1319

Lesia ZALANOVSKA

Graduate Student, Open University of Human Development "Ukraine",
23 Lvivs'ka str., Kyiv, Ukraine, 04071
ORCID: 0000-0003-4459-1319

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ****PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF SECONDARY SCHOOL
PUPLES PROFESSIONAL SELFDETERMINATION:
THEORETICAL ASPECT**

У статті обґрунтовано сутність професійного самовизначення особистості, його психологічні основи, розкрито зміст компонентів та показників його сформованості. У статті наголошено, що вибір майбутньої професійної діяльності є фактором подальшого розвитку особистості, визначенням умов і засобів реалізації особистісних рис і здібностей, соціального середовища для втілення життєвих задумів, смислу і цінностей. Метою статті було теоретичне визначення психологічних основ професійного самовизначення особистості старшокласника. Для досягнення мети автор здійснив теоретичний аналіз детермінант та динаміки розвитку професійного самовизначення старшокласників; вивчив психологічні особливості компонентів професійного самовизначення старшокласників. У підсумку автор констатує, що психологічна готовність до професійного самовизначення передбачає сформованість, розвиненість та усвідомленість особистістю всіх її структурних компонентів.

Ключові слова: професійне самовизначення, самосвідомість, життєва позиція, Я-концепція.

The article substantiates the essence of professional self-determination of the individual, its psychological foundations, reveals the content of components and indicators of its formation. The article emphasizes that the choice of future professional activity is a factor in the further development of personality, determination of conditions and means of realization of personal traits and abilities, social environment for the implementation of life plans, meaning and values. The aim of the article was to theoretically determine the psychological foundations of professional self-determination of a high school student's personality. To achieve this goal, the author conducted a theoretical analysis of the determinants and dynamics of professional self-determination of high school students; studied the psychological features of the components of professional self-determination of high school students. As a result, the author states that to state that psychological readiness for professional self-determination presupposes the formation, development and awareness of the individual of all its structural components.

Keywords: professional self-determination, self-awareness, life position, self-concept.

Актуальність проблеми. Становлення особистості сучасної молоді відбувається в нових для України умовах. Зміни, що мають місце у житті нашого суспільства, з особливою гостротою актуалізують проблему готовності до свідомого вибору власної життєвої позиції, максимальної реалізації особистісних можливостей і, як наслідок, адекватної професійної діяльності. Майбутня професія – засіб реалізації сенсу свого життя, тому професійне самовизначення розглядається як особлива форма особистісної активності, як засіб реалізації суб'єктивних властивостей особистості. Перед учнями старшого шкільного віку виникає необхідність самовизна-

чення, вибору свого життєвого шляху, як завдання першорядної життєвої важливості. Вибір професії стає психологічним центром ситуації розвитку старшокласників, створюючи в них своєрідну внутрішню позицію.

Вибір майбутньої професійної діяльності є фактором подальшого розвитку особистості, визначенням умов і засобів реалізації особистісних рис і здібностей, соціального середовища для втілення життєвих задумів, смислу і цінностей.

Визначення мети дослідження. Метою статті є теоретичне визначення психологічних основ професійного самовизначення особистості старшокласника. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

– здійснити теоретичний аналіз детермінант та динаміки розвитку професійного самовизначення старшокласників;

– вивчити психологічні особливості компонентів професійного самовизначення старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблемою професійного самовизначення, насамперед займались філософи (в рамках загальної проблематики свободи особистості і життєвого самовизначення) та психологи (в рамках вікової психології, вивчаючи мотивацію вибору).

В сучасній психології самовизначення розуміється як активна ідентифікація людиною свого місця у системі суспільних відносин. У зв'язку із цим важливо розглядати особистісне і професійне самовизначення під час вибору старшокласниками життєвого шляху. Особистісне самовизначення являє собою вибір життєвої позиції, визначення перспектив у діяльності та сімейних відносинах, а також перехід від однозначної ролі (учня) до соціально диференційованих. Від того, як здійсниться особистісне самовизначення, залежить і професійне.

Професійне самовизначення особистості логічно розглядати як одну із складових її цілісного життєвого індивідуального самовизначення, і тому, перш за все, потрібно з'ясувати психологічний зміст цього поняття. Труднощі теоретичного аналізу проблеми зумовлені тим, що поняття «самовизначення» використовується в психологічній літературі у досить широкому діапазоні значень залежно від розуміння певними авторами, по-перше, психологічного змісту процесів, індивідуального самовизначення особистості, а по-друге, від акцентованих аспектів у вивченні цих процесів різними галузями психології.

У теоретичних підходах проблему самовизначення найчастіше пов'язують з проблемами розвитку особи і її самосвідомості (К.А. Абульханова-Славська, Т.М. Афанасьєва, І.С. Кон, І.І. Чеснокова), з проблемами соціальної зрілості і визначення життєвої позиції (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Л.Н. Коган, А.В. Мудрик, Д.І. Фельдштейн), з проблемами самоздійснення і самореалізації особистості (І.С. Гічан, В.Ф. Сафін, П.П. Соболев). У віковій психології і психології розвитку проблема самовизначення особистості вивчається у зв'язку із специфікою юнацького віку, процесами формування світогляду, соціалізації і вибору сфери професійної діяльності (Р. Берне, Л.І. Божович, В.І. Журавльов, П.А. Завір, А.М. Кухарчук, А.В. Мудрик).

Так, наприклад, І.С. Кон зауважує, що суть феномена самовизначення молодого людини полягає у «чіткому орієнтуванні і визначенні свого місця у світі дорослих», а також «у виборі соціально й особистісно значущих цілей, досягнення яких забезпечує самореалізацію суб'єкта» [5, с. 335]. Поняття «самовизначення» І.С. Кон пов'язує з процесами «пошуків себе», «відкриття Я», соціального і морального дозрівання, які мають світоглядний сенс і «виразно соціальний зміст» [6, с. 204]. Соціологічний підхід І.С. Кона хоча й дає змогу сформуванню загальні уявлення про головні характеристики процесу самовизначення особистості, але відображає його лише у досить вузькому аспекті соціалізації, не розкриваючи повною мірою глибинно-психологічних й інтимно-особистісних переживань людини, її суб'єктивне сприймання і зміст внутрішньої активності.

К.А. Абульханова-Славська розглядає самовизначення як певну форму активності особистості, в процесі якої відбувається формування її життєвої позиції. Згідно з її трактовкою, життєва позиція – пролонгована реалізація цієї позиції у часі, а також сенс життя, як її ціннісне визначення, що формують життєвий шлях особистості. Таким чином, К.А. Абульханова-Славська, хоча і не розкриває психологічного змісту самовизначення як такого, але пропонує теоретичний аналіз іншого феномену, що становить його результат: життєвої позиції особистості. Життєва позиція – це узагальнювальний і обраний особистістю на базі її цінностей спосіб здійснення життя. Це – сформоване особою на основі її взаємодії зі світом вторинне утворення, яке виступає головною детермінантою всіх її життєвих проявів. Життєва позиція особистості містить у собі потенціал її розвитку, сукупність об'єктивних і суб'єктивних можливостей, які розкриваються на основі такої позиції. Зроблений К.А. Абульхановою-Славською аналіз проблем життєвого шляху (1987 р.) і життєвих стратегій (1991 р.) особистості, якому притаманні новизна і цілісність підходу, робить значний внесок в теорію психології особи, але ще залишаються не розкритими питання щодо психологічних змістів як об'єктивно-поведінкових, так і суб'єктивно пережитих індивідом у процесі формування його життєвої позиції. Ще один важливий аспект професійного самовизначення як однієї зі сфер реалізації особистістю своєї життєвої перспективи досліджує К.А. Абульханова-Славська. Значущим, на її думку, є спосіб включення особистості у професію, спосіб її самовизначення в професії і характер самовираження у профе-

сійній діяльності. Ці показники окреслюють певний «тип ідентифікації особистості в професії». Таких типів усього п'ять. Перший тип передбачає вибір людиною такої діяльності, яка найбільше відповідає певним характеристикам особистості і передбачає постійне повторення і відтворення трудових операцій і типових ситуацій. Другий тип ідентифікації зумовлений пошуком особистістю можливостей просування у професії до вищих рівнів майстерності, якісних змін у трудовій позиції, що пов'язані з розвитком самої професії. У третьому типі ідентифікації відкриваються можливості для розвитку самої професії, особистості через професію, оскільки відповідне просування відбувається на основі розгортання, розвитку й удосконалення якостей і здібностей самої людини. Основою для четвертого типу ідентифікації у професії стає здатність особистості до творчої активності у сфері професійної діяльності. П'ятий тип виступає як додатковий мотив. Його зміст – орієнтація людини на підвищення свого матеріального добробуту. Тип ідентифікації особистості у професії залежатиме від того, який сенс має для неї професійна діяльність. У першому випадку, праця сприймається як цікаве життєве заняття, у другому – як засіб професійного просування, у третьому – як спосіб розвитку власних здібностей, в четвертому – як форма самовираження і творчості. Переважний тип професійної ідентифікації відображає головні характеристики життєвої перспективи особистості [1]. Отже, як бачимо, професійне самовизначення особистості підпорядковане глибинним психологічним процесам й опосередковане індивідуальними рисами особистості.

А.В. Мудрик не визначає поняття «самовизначення», але розглядає його зв'язок з процесами самопізнання, самооцінювання, формування світогляду і знаходження власної позиції. Такий пошук власної позиції у світі, на думку вченого, відбувається через процес відокремлення, у формі внутрішнього діалогу людини з самою собою, з оточенням і зі світом в цілому.

Л.І. Анциферова аналізує близьке до самовизначення поняття соціального дозрівання, що пов'язане з розвитком особистості. Дозрівання, на думку дослідниці, забезпечує здатність людини внутрішньо визнавати, усвідомлювати й аналізувати протиріччя життя та здатність продуктивно вирішувати їх відповідно до своєї загальної мети і моральних ідеалів. І.І. Чеснокова у рамках концепції самосвідомості особистості виводить поняття самодетермінації, яку визначає як таку форму

саморегулювання, «де немає обмеження у часі» і яка зумовлює цілісну лінію поведінки особистості як «єдину розподілену у часі регуляційну систему» [9, с. 125].

За допомогою близьких за змістом понять «саморегуляція», «самоздійснення» розглядає самовизначення і П.П. Соболев. Він вважає, що самовизначення – це певна сторона самореалізації особистості. Автор використовує поняття «включеність» для позначення індивідуального зрізу зв'язку людини з життєвими умовами. Інтегральним показником «включення» виступає у нього спрямування. У самовизначенні включеність характеризується як залученість у ті чи інші підструктури суспільного життя через індивідуальний вибір, який «не завжди є внутрішнім», оскільки «індивід обирає з реально доступного». Таким чином, у П.П. Соболева зміст поняття «самовизначення» має явний відтінок обмеження.

Найбільш актуальною, для нашого дослідження є теорія розвитку. Одним із перших, хто займався цим питанням, був Е. Гінзберг. Автор розглядав професійний вибір, як довготривалий процес, такий, що триває більше десятки років, і містить у собі ряд взаємопов'язаних рішень. Закінчується цей процес компромісом між зовнішніми (кон'юнктура, престиж) і внутрішніми факторами (індивідуальні здібності тощо). Е. Гінзберг виділяє три стадії професійного самовизначення: стадія фантазії, гіпотетична стадія і реалістична стадія [8].

На початку 1950-х рр. Д. Супер [10] на основі цієї стадіальної моделі професійного самовизначення створює теорію, в якій були враховані деякі недоліки концепції Е. Гінзберга: невикористання загальнопсихологічних закономірностей, механічне співвіднесення професійних бажань і професійних реалій, недостатність методичного оснащення. Автор поєднав феноменологічні концепти із диференціальною психологією. Таке поєднання зробило його теорію однією з найпоширеніших за кордоном теорій професійного розвитку. Для теорії Д. Супера характерне не лише звертання до поняття стадіальності професійного розвитку, а й до поняття Я-концепції. Я-концепція у дослідника має широке й універсальне значення. Фактично завдяки їй професійне самовизначення постає невід'ємним елементом особистісного. Вчений вважає, що професійний розвиток полягає, по суті, в розвитку і реалізації Я-концепції. Однак, Д. Супер наділяє її формальними характеристиками, що не дає змоги зробити операціоналізацію цього

поняття, достатню для експериментального дослідження, і тим більше, для діагностики.

Теорія розвитку близька до гуманістичних та інших феноменологічних теорій, які розвиток особистості трактують як процес становлення її Я. Поділяє ці погляди й Е. Еріксон. Однак його концепція психосоціального розвитку особистості є найбільш інтегративною. Автор називає Я-концепцію «ідентичністю Его» – індивіда, або узгодженим самосприйманням індивідом власної особистості. У його концепції гармонійно поєднані особистісна, ідеологічна і професійна ідентичності, які є формами самовизначення. За Е. Еріксоном, процес самовизначення, який він називає формуванням ідентичності, тривалий і складний. Ідентичність забезпечує неперервність минулого, сьогодення і майбутнього індивіда. Вона утворює єдину систему координат для організаційних та інтеграційних форм поведінки в різноманітних сферах життя людини. Вона приводить особистісні схильності і таланти у відповідність з ідентифікаціями та ролями, які надані індивідові батьками, однолітками і суспільством. Допомогаючи людині дізнатись про своє місце в суспільстві, особиста ідентичність також забезпечує основу для соціальних порівнянь. І, нарешті, внутрішнє почуття ідентичності допомагає визначити напрям, цілі і сенс майбутнього життя індивіда. Про почуття ідентичності свідчать три ознаки:

- відчуття внутрішньої тотожності й інтегрованості в часі і дії в минулому та надії на майбутнє переплітаються із сьогоденням;

- відчуття внутрішньої тотожності й інтегрованості в часі: людина сприймає себе всюди і скрізь як цілісність, а всі свої дії і рішення розглядає не як випадкові, або ким-небудь нав'язані, а як внутрішньо зумовлені;

- ідентичність переживається серед значущих інших: взаємовідносин і ролі допомагають підтриманню й розвитку почуття інтегрованої ідентичності, що продовжується в часі.

З аналізу теорій різних учених, які намагалися теоретично вирішити проблему професійного вибору, впливає, що професійне самовизначення – це не лише процес прийняття рішень щодо вибору професійної діяльності на основі власних потреб, інтересів, здібностей, системи цінностей. Це одна із форм активності особистості, де вона виступає суб'єктом власної життєдіяльності, і професійна діяльність для якої є особистісною цінністю. Як наслідок – професійне самовизначення є способом реалізації суб'єктивних властивостей особистості, стилю її життя.

У результаті аналізу теоретичних положень проблеми професійного самовизначення, ми схилиємось до думки, що це досить складне системне утворення, утворене із багатьох взаємодоповнювальних компонентів. Спираючись на теорію розвитку, можна констатувати, що ядром процесу професійної самовизначеності є система Я-образів особистості, її Я-концепція. Тому першим компонентом ми можемо назвати Я-концепцію, яка є основою для порозуміння взаємозв'язку і взаємовпливу уявлень щодо професії, її вимог до особистості та уявлень особистості про себе, оцінок своїх можливостей.

Із формуванням Я-концепції пов'язана проблема становлення самосвідомості. Тому другим компонентом, який входить до складу професійного самовизначення, можна вважати самосвідомість. Самосвідомість – це складний і багатоплановий процес, який включає: усвідомлення своїх якостей та їх оцінювання, уявлення про власні бажання та реальне Я, оцінювання себе та інших.

Третім компонентом в основі професійного самовизначення є життєва позиція – сукупність життєвих цінностей, ідеалів, переконань, відносин та обраний характер їх реалізації, який і визначає подальшу життєву спрямованість певного індивіда. Життєва позиція значно впливає на професійне самовизначення особистості, оскільки в обраній професійній діяльності суб'єкт знаходить спосіб реалізації.

Таким чином, можна стверджувати, що важливим компонентом структури професійного самовизначення є також система цінностей. Виходячи з узагальнення досліджень, характеризуємо цінності як упевненість людей у тому, що дійсно важливе в житті, а що – ні. При цьому варто виділити власне цінності і цінності, нав'язані ззовні. Власне цінності стосуються безпосередньо самої природи людини (щирість, вірність тощо). Цінності, нав'язані ззовні, не мають стосунку до природи людини, а накинута індивіду суспільством (наприклад, важливість престижу, висока заробітна плата, відчуття безпеки, яке базується на грошах та ін.). Ціннісні орієнтації є одним із центральних особистісних утворень, що характеризують внутрішню сторону суб'єкта, його ставлення до дійсності, і тісно пов'язані з формуванням спрямованості особистості. Відтак ми можемо припустити, що вибір професії на основі власних ціннісних орієнтацій є однією з основних умов задоволеності відповідним видом діяльності. І навпаки, невідповідність діяльності системі цінностей особистості чи, більше того, протиставлення їй є передумовою виникнення внутрішньої незадоволеності що, у свою чергу, призводить

до зміни, деформації системи цінностей особистості або до зміни виду діяльності.

Будь-який вибір має бути свідомим, а отже, мотивованим. Таким чином, наступним компонентом професійного самовизначення є мотив. За дефініцією О.М. Леонтєва, мотив – це об'єкт, який відповідає тій чи іншій потребі, спонукає і спрямовує діяльність людини. Мотив – це внутрішнє спонукання людини до певного виду діяльності, пов'язане із задоволенням відповідних потреб, хоча вони не є стабільними, а змінні та динамічні. Ієрархія мотивів зумовлюється не лише ієрархією потреб людини, а й соціально-економічними змінами в житті суспільства, його культурою, груповою свідомістю та поведінкою. Оскільки професійне самовизначення є однією із форм активності людини, то в його основі має лежати ряд потреб особистості.

Висновки. Результати, виявлені у процесі теоретичного дослідження дали змогу зробити узагальнювальні висновки. Аналіз наукових праць із окресленої проблематики (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Л.І. Божович, І.С. Кон, А.В. Мудрик та ін.) показує, що в старшому шкільному віці формується не самовизначення як таке (особистісне, професійне, життєве), а психологічна готовність до нього. Професійне самовизначення розглядається як процес, що охоплює весь період професійної діяльності особистості: від виникнення про-

фесійних намірів до виходу із трудової діяльності. Він пронизує весь життєвий шлях. Для здійснення адекватного вибору сфери професійної діяльності старшокласник має визначити, що він являє собою, в якій сфері він міг би найбільше проявити себе і до якого виду трудової діяльності він зміг би найкраще пристосуватися.

Психологічна готовність до самовизначення передбачає: сформованість на високому рівні психологічних структур, передусім, самостійності школярів; розвинутість потреб, що забезпечують змістовну наповненість особистості, серед яких центральне місце займають моральні установки, ціннісні орієнтації та життєві перспективи; становлення передумов індивідуальності як результат розвитку та усвідомлення своїх здібностей та інтересів.

Отже, можна констатувати, що психологічна готовність до професійного самовизначення передбачає сформованість, розвинутість та усвідомленість особистістю всіх її структурних компонентів.

Перспективи подальших розвідок полягають у поглибленні вивчення психологічних особливостей розвитку професійного самовизначення старшокласників та виявленні внутрішніх і зовнішніх психологічних умов ефективного професійного самовизначення особистості.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности; под ред. Д.И. Фельдштейна. Москва: Изд-во Ин-та практической психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1995. 352 с.
3. Війтковська О. Професійне самовизначення як життєва проблема особистості. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 3. С. 170–174.
4. Климов Е.А. Путь в профессию. Ленинград : Лениздат, 1974. 190 с.
5. Кон И.С. Открытие «Я». Москва : Политиздат, 1978. 367 с.
6. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 225 с.
7. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. Москва : Изд-во Ин-та практической психологии ; Воронеж, 1996. 256 с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 624 с.
9. Чеснокова И.И. Самосознание, самореализация и самодетерминация личности. Москва : Наука, 1982.
10. Super D.E. Vocational Development. N. Y., 1957. 319 p.

References:

1. Abul'khanova-Slavskaya, K.A. (1991). *Strategiya zhizni [Life strategy]*. Moscow: Mysl, 299 p. [in Russian].
2. Bozhovych, L.Y. (1995). *Problemy formirovaniya lichnosti [Problems of personality formation]*. D.Y. Feldshtein (Ed.). Moscow: Publishing House of the Institute of Practical Psychology; Voronezh: MODEK, 352 p. [in Russian].
3. Viitkovska, O. (1998). Profesiine samovyznachennia yak zhyttieva problema osobystosti. [Professional self-determination as a vital problem of personality]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and psychology*. № 3. P. 170–174. [in Ukrainian].
4. Klimov, E.A. (1974). *Put' v professiyu [The path to a profession]*. Leningrad: Lenizdat, 190 p. [in Russian].
5. Kon, I.S. (1978). *Otkrytie "Ya" [Discovery of "I"]*. Moscow: Politizdat, 367 p. [in Russian].
6. Kon, I.S. (1989). *Psikhologiya ranneyunosti [Psychology of early adolescence]*. Moscow: Enlightenment, 225 p. [in Russian].

7. Pryazhnikov, N.S. (1996). *Professional'noe i lichnostnoe samoopredelenie [Professional and personal self-determination]*. Moscow: Publishing house of the Institute of Practical Psychology; Voronezh, 256 p. [in Russian].
8. Rays, F. (2000). *Psikhologiya podrostkovogo i yunosheskogo vozrasta. [Psychology of adolescence and adolescence]*. St. Petersburg: Peter, 624 p. [in Russian].
9. Chesnokova, I.I. (1982). *Samosoznanie, samorealizatsiya i samodeterminatsiya lichnosti [Self-awareness, self-realization and self-determination of the personality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
10. Super, D.E. (1957). *Vocational Development*. N. Y., 319 p. [in English].